

איגרת ביתא ישראל לארץ-ישראל מאמצע המאה התשע-עשרה: הנוסח העברי מאוסף פירקוביץ

פעילות האספנות המגוונת של אברהם פירקוביץ העשירה את עולם המחקר באוצרות ספרותיים והיסטוריים לא מבוטלים, אם כי מקורם של רבים מהחיבורים והתעודות שאסף עדיין בעייתי או לוט בערפל. נקודות רבות הנוגעות למקור האוספים הרבים שלו תוכלנה להתבהר לאחר שתיכתב ביוגרפיה של האיש הססגוני והמרתק הזה. במסגרת איסוף חומרים לביוגרפיה זו נתגלגלה לידי תעודה מעניינת בעלת נימה משיחית הנוגעת לפרק עלום בתולדות ביתא ישראל – עדת יהודי אתיופיה – באמצע המאה התשע-עשרה ולראשית הקשר בינם לבין יהודי ארץ-ישראל. התעודה נכתבה על רקע הניסיון הטרגי של ביתא ישראל לעלות לארץ-ישראל בשנת 1862.¹ מחקר קטן מסביב לתעודה הזאת העלה פן חדש של האינטרסים של פירקוביץ, שהתעניין כל ימי חייו בבני 'עשרת השבטים', ובכללם יהודי אתיופיה, שבהם ראה 'בני מקרא' או 'קראים גמורים'.²

ברצוני להביע את תודתי לפרופ' סטיב קפלן מירושלים על הפניותיו הביבליוגרפיות ועצותיו.

- 1 על הניסיון של ביתא ישראל לעלות לירושלים בשנת 1862 ראו: ש' בן-דוד, 'המסע לעבר ארץ-ישראל: הסיפור על אבא מהריי, פעמים, 33 (תשמ"ח), עמ' 5-32; השוו: מ' וורמברנד, 'עם ישראל והפלשים', י' פיטלוביץ, מסע אל הפלשים, תל-אביב תשי"ט, עמ' 153 ואילך (נספח); על האווירה שבה הופיע מכתבנו ראו: שם, עמ' 151 ואילך.
- 2 התעניינותו זו של פירקוביץ – בעקבות מורו מרדכי סולטנסקי – באה לידי ביטוי בהתכתבות שלו. באמצע שנות הארבעים חיבר פירקוביץ רשימה מוערת על אודות מאמריו של מרדכי גינזבורג על יהודי חבש שנתפרסמו בעיתון העברי 'פרחי הצפון' שיצא בוויילנה בשנים 1841-1844; ברשימה זאת הביא פירקוביץ הקבלות בין ב"י [בני ישראל] פה טוריה' ליהודי חבש, בהדגישו את האוריינטליות האקזוטית של שתי הקבוצות (OR RNL f. 946 opis' 1 N. 358).

אגב העיסוק בתעודה גם נוסף מידע חדש על מגעיו הידועים עם יעקב ספיר מירושלים, נוסע ואספן בעל מוניטין – כנראה דרכו או ממנו רכש פירקוביץ או קיבל את התעודה. מלבד זאת התעודה מעידה שהתקשורת בין השלוחים מאתיופיה לבין יהודי ירושלים הייתה בערבית. התעודה כתובה על גבי דף אחד השמור בספרייה הרוסית הלאומית בסנקט־פטרבורג, באוסף האישי של אברהם פירקוביץ (OR RNB f. 946, lichnyj arxiv A.S. Firkovicha, opis' I N. 897). דף זה מתואר בקטלוג כהעתק ממכתבו של 'אבא שארגא ראש קהל הפאלאשים אל ראש רבני ירושלים; המכתב נכתב בשנת 1864 והועתק עבור אברהם פירקוביץ, ככל הנראה בירושלים, בשנת 1864'. התעודה התגלגלה לידי בסוף אוקטובר 1999; העתקתי את המכתב, ונראה לי מיד שהשפה העברית איננה לשונו המקורית של המכתב, וכי יש בשפה העברית שבמכתב סימנים המרמזים על סביבה לשונית ערבית. לערבית היו כידוע מהלכים באתיופיה במאה התשע־עשרה ובמאות שקדמו לה. לעומת זאת לא הצלחתי לראות בנוסח העברי דבר המעיד על לשון אתיופית כלשהי כשפת המקור, וכסבור הייתי שהמקור היה בערבית דווקא. חלק מהמילים, בייחוד שמות פרטיים, תוקנו על ידי המעתיק, שהתקשה לפענחן. אציין גם שהעתק המכתב כתוב באותיות דפוס עבריות יפות המזכירות לי בצורתן את האותיות האתיופיות,³ דבר שאינני יכול להסבירו. את המקור של מכתבי בגעז (אתיופית עתיקה, להלן: ג) מצאתי במאמר של הרמן זוטנברג.⁴

התעניינותו של פירקוביץ בקיבוצים יהודיים לא רבניים הניעה אותו לחפש קראים גם במקומות מרוחקים, ובהקשר זה אזכיר מכתב ששלח האשכנזי שרגא שלום שיינעס מסימפרופול, ביום א' ה' באלול 1860 (?), אל פירקוביץ, ושבו סיפר על קראית מהודו (!) שהתגוררה בפראג: 'מעט אשר הייתי בעיר לויטצק זה ששה עשר שנים ונתארחתי בבית הרב החריק המפורסם מו"ה בעריש נ"י אשר הוא כעת בק"ק סלאמני רב גדול ומפורסם ופלפל רב היה בנדן העסק אשר היה בק"ק פֶּרְגֶּ הבריה על אודת אשה אחת מארץ הודו והתודה שהיא מילדי הקראים והארץ הגאון מו"ה שמואל נ"י מפראג בעוצם תריפתו ובקיאתו להתיר את האשה הזאת ומקור הפלפל היה בגמרא חולין תשע תנויות כו' ואם ימי קדם אלה אזכרה דמועות גיל ותודה תולנה עפעפי על להי בשבתנו יחד הרב מו"ה דוב בעריש ועוד חכמים אשר התוועדו לשמוע ממני דברי הגאון מוהר"ר שמואל נ"י וגם הרבה אנשים שלמים וחכמים מעדת הקראים היה שמה ומי יתן חי אבר כנשר לעוף ולהשתעשע עם אנשים יקרים ככס...'. (OR RNB f. 946 opis' 1 N. 771). בתחילת המאה העשרים שלחו קראי האימפריה הרוסית מכתב אל ביתא ישראל במטרה לברר אם אף הם קראים, ראו: 12–23, pp. 'Imejutsja li v Abissinii karaimy?', *Karaimskaja Zhizn'*, 2 (1911). חזן העדה הקראית (האם יש קראים בחבש?). לדברי וורמברנד 'הרעיון לפנייה זו מקורו באי"הבנה משעשעת. חזן העדה הקראית בפטרבורג, נסים בן דוד [כוכיוב], עיין באחד הימים בקטלוג של תרגומי המקרא, שהוציאה החברה הבריטית להפצת התנ"ך, ומצא בו תרגום של האוונגליון לפי מרכוס ללשון הפלשים – קרא. הוא לא ידע כי קרא היה כתיב משובש של קוארא, שם מהוזה בהבש שליושביו הפלשים ניב מיוחד...' (וורמברנד [לעיל, הערה 1], עמ' 155–156; וראו שם גם בהמשך). יש לראות התעניינות מחודשת זאת על רקע הניסיונות להפריד בין הדת הקראית לבין היות קראי רוסיה קבוצה אתנית נבדלת, והדבר גרר התעניינות בכל קבוצה ממוצא השונה בעליל מזה של קראי רוסיה, שקלקה – או הייתה יכולה לחלוק – עצמם את דתם, השוו מאמר על 'קראים' ממוצא רוסית־אתני שהתפרסם באותו גיליון ממש של כתב־העת 'החיים הקראיים': *Karaimskaja 'Privol'noje. Russkije karaimy'*, *Zhizn'*, 2 (1911), pp. 86ff. על קבוצה אתנית זאת ראו עתה: V. Dymshic, 'Etnograficheskoje opisanije sela Privol'noje', *Proceedings of the Sixth Annual International Conference on Jewish Studies, II: Jewish History*, Moscow 1999, pp. 71–85; V. Dymshitz, 'Expedition to Azerbaijan', *East European Jewish Affairs*, 30, 2 (2000), pp. 37–52.

3 על כך העיר גם, T. Harviainen, 'Abraham Firkovich as Collector of Dispersed Minorities and their Manuscripts', *Jewish Studies*, 39 (1999), p. 102

4 פרופ' סטיב קפלן הפנה אותי למאמר זה, ראו: H. Zotenberg, 'Un document sur les falachas', *Journal Asiatique*, sixième série. 9 (1867), pp. 265–268

זוטנברג פרסם את המקור, הוסיף לו מבוא קצר ותרגמו לצרפתית. הוא ציין ששפתו איננה דקדוקית – תופעה רגילה בטקסטים בגעז מהתקופות המאוחרות; התאריך בסוף המכתב ניתן באמהרית ולא בגעז. לדברי זוטנברג המכתב בגעז הגיע אליו דרך יעקב ספיר, ומתברר שספיר גם פרסם את המכתב פעמיים – בשינויים קלים – בתרגום עברי השונה מזה שבאוסף פירקוביץ.⁵ לאחר השוואת המקור ב-ג לתרגום העברי שבאוסף פירקוביץ ולזה שפרסם ספיר, השתכנעתי שהתרגומים העבריים שונים במקצת מהנוסח האתיופית; שהנוסח העברי מאוסף פירקוביץ נעשה אכן מכלי שני (דרך הערבית, ולא מהמקור ב-ג), ושהוא מעין טיוטה; ושהנוסח שפרסם ספיר הוא מעין ליטוש וסגנון של הנוסח המקורי יותר מאוסף פירקוביץ.⁶ להלן הנוסח העברי של המכתב; סימני הפיסוק, פרט לסימני הקריאה והשאלה, נמצאים במקור. בקו תחתון מסומנות המילים או האותיות השגויות או המיותרות; בגופן עילי – שתילות בגוף המכתב (ראו האיור). המתרגם העברי או המעתיק התקשה כאמור ביחוד בשמות הפרטיים וטעה ב־300 שנה בתאריך (ستة / ثلثة).

1 אובכקב פֶּאבְּקֶאב
נכתב בארץ חבש מאבא שְׂרֵגָא⁷ אל כאקא⁸ יוסף ת'אטובה על מכתב

הנכתב על ידי דניאל זאן (או בן דניאל או אבן דניאל)⁹
ישיג
ברוך ד' אלהי ישראל אלהי כל בשר וכל רוה¹⁰ לו גִּיעַ¹¹ זה המכתב

2
הנכתב ביד אבא שְׂרֵגָא אל ידי¹² הכהן ירושלם כהן הגדול לכל העברים¹³

לו יבוא המכתב הזה אליכם ע"י התאמצות¹⁴ בורקֶאֶהסט¹⁵ אחי¹⁶ הה העברים

- 5 פעם בעיתון המגיד, ט, 1 ('י בטבת תרכ"ה), עמ' 2, ובעיתונים אחרים (להלן: המגיד); ראו: מ' ולדמן, מעבר להרי כוש: יהודי אתיופיה והעם היהודי, תל-אביב תשמ"ט (להלן: ולדמן), עמ' 316, הערה 1 לעמ' 127; ופעם בספרו: ספר אבן ספיר, א, ליק תרכ"ו, דף ל (להלן: אבן ספיר). הנוסח הזה פורסם פעם נוספת אצל: ולדמן (שם), עמ' 127-128. השוו: וורמברנד (לעיל, הערה 1), עמ' 154-157.
- 6 אביא כאן רק את חילופי הנוסח העיקריים. המקור האתיופית מסומן כאמור ב-ג.
- 7 קו על המילה. ג: 'אבא צגא'. אצל ספיר: 'טצאגגא', ראו להלן, הערה 43.
- 8 מעל השורה: 'אובכקב פֶּאבְּקֶאב', קו מעל. לפי ג (ראה למטה): 'כאכא', מילה שאינני יודע מה פירושה. אצל ספיר: 'כאכא יוסף' (?). וורמברנד הציע: *'אבא' (וורמברנד [לעיל, הערה 1], עמ' 154).
- 9 הכוונה לדניאל בן חנניה, היהודי האתיופית שהגיע לירושלים במאה התשע-עשרה. ראו עליו: אבן ספיר, דף כט; ולדמן, עמ' 125 ואילך. הכותרת רק בעברית בנוסח מאוסף פירקוביץ.
- 10 אצל ספיר: 'אלהי כל בשר ואלהי הרוחות'. נוסחה זאת רגילה בטקסטים ב-ג.
- 11 קו על המילה 'ישיג'. אצל ספיר: 'נא שיגיע'.
- 12 ג, בטעות: 'על ידי'.
- 13 ג: 'זקן הכהנים'. אצל ספיר: 'אל הכהן שבירושלים'.
- 14 אין ב-ג.
- 15 ג: Birinkösa; זוטנברג ציין שזהו שמו המשובש של איזה מיסיונר נוצרי. המגיד וולדמן: 'בירנכוסא'. ולדמן (כנ"ל) זיהה אותו עם המיסיונר סטפן ברונקְהורסט (Bronkhorst), שעבד באתיופיה ומאוחר יותר התגורר בארץ-ישראל, ראו: ולדמן, עמ' 316, הערה 8. נראה שהצורה הנכונה יותר של השם בנוסח העברי בהשוואה לזאת שבמקור האתיופית היא תוצאה של היכרות המתרגם או המעתיק עם האיש, שכאמור שהה בירושלים.
- 16 לפי ג יש לקרוא 'אֶהִינו'.

מוצק פאזיקא
נכתב בארץ תבט. מאבא ¹אבא אל פאקיד יוסף תשובה ז על סכת
בנכתב על ידי דניאל ²אבא (אז דניאל או אבן דניאל)

ברוך ל' אלפי ישראל חלפי כל צטר וכל רוח. לו ישיע ³אבא זה המכתב
בנכתב ביד אבא ²אבא אל ידי אבאן ירוטלם כפן הגדול לכל בעברים
לו יבא המכתב הזה אליכם ע"י האמנות בורקאסט אחי הה בעברי
שלום יהיה לכם. המכתב הואטוק שלחנו לכם ע"י דניאל בן חנניה אבי משה.
הכבר בא הזמן שאנחנו כריכם לחזור אלכם. לארכינו כן לארץ הקדושה ולעד
הקדוש ירוטלים אנחנו עם לל בלא נהן בלא עיאי. אם באמת הזמן הזה
בא. נא ופא שלחו לנו אגרת עבור ענין הזה. כי אמנם. אתם יותר טובים
מאננו. לוחט ספרו לנו מה שיהיו ומה שיקרה בימים הבאים כי מבוכה
ובלבול גדול יש במוכנו כי יש מאומאנו האומרים כי רבר בא העת
ספרד עכמינו מן החטימים וטולך ארלם אל מנינות ירוטלים להתבר
עם אחיננו. להקריב קרבנות ל' אלפי ישראל בארץ הקדושה (והתקנה
בורקאסט איט חלפים בעבור מאבא האבא שאנחנו איהבים לך אונתך
לך והסתדל שתתינו יטלחו לנו תשובה טובה ומפומה על האגרת הזאת)
שלום יהיה לכם שלום יהיה לכם ברוח. שלום ל' לכם אחינו אשר אתם
בהתורה אשר נתן ל' למטה צהר סיני אני אבא ⁴אבא שלחתי לכם האגרת
הזאת השנית בסנה שבע אלפים שלוש מאות ארבע וחמישים לבריאת העולם
1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13 14 15 16 17 18 19 20 21 22 23 24 25 26 27 28 29 30 31 32 33 34 35 36 37 38 39 40 41 42 43 44 45 46 47 48 49 50 51 52 53 54 55 56 57 58 59 60 61 62 63 64 65 66 67 68 69 70 71 72 73 74 75 76 77 78 79 80 81 82 83 84 85 86 87 88 89 90 91 92 93 94 95 96 97 98 99 100

שלום יהיה לכם. המכתב הראשון שלחנו לכם ע"י דניאל בן חנניה אבי¹⁷ משה.
הכבר¹⁸ בא הזמן שאנחנו צריכם [כך!] להזור אצלכם. לארצינו כן לארץ הקדושה ולעיר
הקודש ירושלים¹⁹ אנחנו עם דל²⁰ בלא כהן בלא נביא.²¹ אם באמת הזמן הזאת
בא. נא ונא שלחו לנו אגרת²² עבור ענין הוזה²³ כי אמנם אתם יותר טובים
מאתנו.²⁴ לזאת²⁵ ספרו לנו²⁶ מה שיהיו²⁷ ומה שיקרה בימים הבאים²⁸ כי מבוכה
ובלבול²⁹ גדול יש בתוכנו³⁰ כי יש מאנו מאתנו האומרים³¹ כי כבר בא העת
שנפרד עצמינו מן המשיחים³² ושנלך אצלכם אל מדינות ירושלים³³ להתחבר³⁴
עם אחיכם ו להקריב³⁵ בקרבות לד' אלהי ישראל בארץ הקדושה [כך] ואתה הה
בורקאסט³⁸ איש אלהים בעבור אהוב האהבה שאנחנו אוהבים לך אותך
לך והשתדל שאחינו ישלחו לנו תשובה טובה ומפוארה על האגרת הזאת³⁹

- 17 כך בהמגיד ואצל ולדמן; אבן ספיר: 'אבו משה'.
18 בערבית: *'קד'.
19 אצל ספיר: 'אנחנו שואלים אם בא העת אשר אנחנו צריכים להזור אליכם לארצנו היא ארץ הקדושה ולירושלים עיר הקדש'.
20 ג: 'עני'.
21 אצל ספיר: 'אנחנו עם דל ואין אתנו לא שופט ולא נביא'.
22 ג מוסקף: 'שתגיע אלינו'.
23 אין ב-ג.
24 כך גם ב-ג (ואצל ולדמן), אולם ג יכולה גם להיות מובנת בהוראת 'אתם שומרים [מצוות], מבינים, עוקבים טוב יותר מאתנו', וכך תרגם זוטנברג: 'vous êtes mieux placés que nous'. אצל ספיר: 'ואם הגיע העת באמת תשלחו לנו מכתב אודות זה כי על נכון אתם ממנו'.
25 אין ב-ג; בערבית: *'לד'אלך'.
26 לא כך ב-ג.
27 צורת הרבים העברית יכולה להיות טעות הנובעת מניתוח שגוי של הצורה האתיופית.
28 ארבע המילים האלה אינן ב-ג.
29 ב-ג במילה אחת.
30 אצל ספיר: 'הגידו לנו מה יקרה בעת הזאת כי בא בקרבנו הרגש גדול בלבבינו'.
31 הניסוח של ג שונה במקצת: 'אנשי עירנו אומרים'.
32 בערבית: *'מסיחין'. ג: 'כרסטיאן'. אצל ספיר: 'להיות מופרדים מאת הנוצרים'.
33 ג: 'האומרים שתיפרדו... ושתלכו לאדמתכם ירושלים'.
34 אצל ספיר: 'וללכת לעירכם ירושלים ולהתאחד...'.
35 בנוסח האתיופי כפי שפורסם חלה ככל הנראה שגיאת דפוס.
36 אין ב-ג.
37 הסוגריים במקור בנוסח העברי.
38 ראו לעיל, הערה 15.
39 כל הטקסט העברי בסוגריים הוא פרפרזה חופשית עד מאוד של הנוסח האתיופי.

שלום יהיה לכם שלום יהיה לכם במאד. שלום לכם אחינו⁴⁰ אשר אתם

בהתורה⁴¹ אשר נתן ד' למשה⁴² בהר סיני אני אבא שרגא⁴³ שלחתי לכם האגרת
 העולם
 7354
 הזאת השנית⁴⁴ בשנת שבע אלפים שלוש מאות ארבע והמישים לבריאת העולם⁴⁵

1 2 3 צ"ל טשאגנא⁴⁶

הנוסח באוסף פירקוביץ הוא אפוא כנראה העתקה מטיוטת התרגום או שמא הטיוטה עצמה. הכתיבה איננה דומה לכתב ידו של אב"ן רש"ף, הוא אברהם פירקוביץ, או של בני משפחתו שהתלוו אליו לארץ-ישראל ולמצרים בשנת 1864, שבמהלכו רכש את האוסף השני הקרוי על שמו ואת האוסף השומרוני, וכאמור האותיות העבריות מסוגנות לכעין אותיות אתיופיות (ראו האיור). אשר לשפה שממנה נעשה התרגום העברי, הרי ספיר כתב בספרו: 'והעתקתיו ללה"ק [ללשון הקודש]',⁴⁷ אבל לא ידענו שקרא געז. על אודות המכתב הראשון מאבא צגא, הקודם למכתב שבו עסקינן, הוא עצמו כתב: 'ואחר הטורח העתק המכתב לערבית'.⁴⁸ נראה כאמור שגם המכתב שלפנינו תורגם לעברית מערבית, ושהנוסח מאוסף פירקוביץ הוא אולי העד לתרגום לעברית מערבית שנעשה מגעז, ואילו הנוסחים שפרסמו ספיר ומנחם ולדמן הם סגנונים של אותו התרגום העברי הראשון שנמצא כעת באוסף פירקוביץ.

40 ב-ג נוסף: 'העבריים'.

41 אצל ספיר: 'בארץ'.

42 ב-ג נוסף: 'עבדו', וכך גם אצל ספיר.

43 אצל ספיר: 'טשאגנא'. ב-ג נוסף: 'אלהים', בהוראת שופט ודיין. אצל ספיר תיבה זאת נעתקה ל'נשיא'.

44 הביטוי על פי הפסוק, אסתר י כט; אין ב-ג, ולא אצל ספיר (אף על פי שידוע לנו שהייתה זאת האיגרת השנייה, ראו: אבן ספיר, דף כט; הלבנון, א, 10 [ה' בחשוון תרכ"ד], עמ' 68; ולדמן, עמ' 126). ב-ג נוסף: 'שלחתי לכם'.

45 אצל ספיר: '7354 (?) לשנת הבריאה', ונוסף שם למטה הסבר על ההפרש בין המניין הקופטי לאתיופי (השוו: A.Z. Aeskoly, 'Notices sur les Falacha ou Juifs d'Abyssinie, d'après le "Journal de Voyage" d'Antonine d'Abbadie', Cahiers d'Études Africains, 5, 2 [1961], pp. 115-116. ג: 'בשנת 5467 [ל'קיום] העולם, בחודש השני, נשלמה האגרת'.

46 זאת צורת שם השולח הניתנת גם אצל ספיר. נראה שזהו תיקונו של המעתיק במקום 'אבא שארגא' ושאר הצורות המשובות והמשובשות. בתחתית העמוד נוספו חישובים שונים.

47 אבן ספיר, דף כט ע"ב.

48 שם, דף כט ע"א.